

У 3-х т. / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. - К.: Генеза, 1999. - Т. 2: 1926-1945 - 412 с.

8. Об очередных задачах НКВД и его местных органов: Резолюция по докладу народного комиссара внутренних дел УССР В. Балицкого // Отчет о III-ем Всеукраинском Съезде административных работников (1-4 июня 1927 г.). - Х., 1927. - С. 187-189.

9. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 8, спр. 489, арк. 159.

10. Українізація // Енциклопедія українознавства / Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові; Перевидання в Україні: У 10-ти т. - Львів, 2000. - Т. 9. - С. 3327-3329.

*Довбня В. А.
кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник наукової лабораторії ННІ управління Національної академії внутрішніх справ
Надійшла до редакції 19.08.2012*

УДК 34(091)(4/9):343.2/7

ВИДИ ЗЛОЧИНІВ, СИСТЕМА ПОКАРАНЬ І СУДОЧИНСТВО ЗА “РУСЬКОЮ ПРАВДОЮ”

Клименко С. В.

На життєздатність правової системи, яка в Україні перебуває на стадії формування, впливає цілий ряд факторів, головним чином соціально-політичного характеру. Значною мірою життєздатність правової системи залежить від того, наскільки її правові інститути (зокрема, кримінально-правові й кримінально-процесуальні) відповідають історичним традиціям держави й народу. Іншими словами, усвідомити витоки багатьох інститутів сучасного українського кримінального й кримінально-процесуального права, встановити, які саме правові форми характерні для народного менталітету, виявити причини “мертвих” правових норм, зрозуміти численні “неспрацювання” закону в сучасний період державотворення можна лише на підставі знань як про загальну правову систему певного історичного періоду, так і різних її складових.

Кримінальне право в Київській Русі, яке, за влучним спостереженням М. Грушевського, відверто превалювало (також за ступенем розробленості його норм) над усіма іншими галузями права, мало достатньо високий рівень розвитку [1]. “Руська Правда” містить багато статей, які свідчать про доволі ефективний механізм кримінально-правового регулювання суспільних відносин у часи княжої доби.

Об’єктами посягання злочину були особа й майно. Об’єктивна сторона злочину розпадалася на дві стадії: замах на злочин (наприклад, покаранню підлягала особа, яка погрожувала мечем, хоча й не вдарила) і закінчений злочин. Закон знав поняття співучасті й вимагав покарання усіх винних у злочині. Проте “Руська Правда” ще не розглядає ступінь участі кожного з співучасників злочинного діяння (намовник, виконавець і таке інше). За законом, у Києво-Руській державі вже існує уявлення про перевищення меж необхідної оборони (злодія, ввійманого на місці злочину, можна вбити лише в разі опору з його боку; якщо злодія вбили після його затримання, коли безпосередня небезпека в його діях відпала, то винні в цьому разі мали платити виру).

Суб’єктами злочину були лише фізичні особи, включно з холопами (рабами). Поняття юридичної особи закон цієї доби ще не знає. Законодавець нічого не говорив про віковий ценз для суб’єктів злочину. Суб’єктивна сторона містила умисел і необережність. Мотиви злочину й початкова провина проступали нечітко. Попри те, тодішня правова дійсність знає пом’якшуючі й обтяжуючі обставини в трактуванні провини. До пом’якшуючих обставин закон відносить злочини, ечинені в стані сп’яніння (“во піру”), до обтяжуючих - корисний умисел. Законодавець знав також поняття рецидиву,

повторності злочину (наприклад, у випадку конокрадства). Обтяжувало покарання й здійснення злочину одночасно декількома особами. У цьому випадку норми “Руської Правди” відобразили прагнення князівської влади суворіше карати колективне “буйство”, запобігаючи в зародку можливим повстанням.

Найпоширенішим видом злочинів були злочини проти особи. Серед таких розрізняють злочини проти життя - ебивство (навмисне, ненавмисне), тілесної недоторканості, честі й свободи особи. Особливо великі штрафи накладалися за причинене каліцтво. Наприклад, за “Правдою Ярослава” штраф у 3 гривни встановлювався за завдану втрату пальця, за втрату руки - 40 гривен. Це має своє пояснення. Адже каліцтво, яке робило людину частково або повністю неприцездатною й фізично неповноцінною, призводило до громадянської смерті: по-перше, вона не могла особисто помститися кривдникові, а по-друге, ставала тягарем для родини, яка прагнула позбутися її. Високий рівень штрафу за каліцтво деякі вчені пояснюють саме тенденцією зміни моралі - каліка підпадав під захист церкви або князя [2].

Вільним людям чи князівським слугам закон гарантував охорону честі й гідності. “Руська Правда” особливу увагу надавала охороні феодальної честі. За образу честі (“за обиду”) Коротка редакція “Руської Правди” передбачала високі штрафи (12 гривен). Це в чотири рази більше, ніж за дрібне каліцтво чи за побої, або більш як у два рази, ніж за вбивство княжого рядовича, смерда чи холопа. Такі “обиди” виявлялися, наприклад, у погрозі мечем, у вириванні вусів або бороди (що прищувало гідність людини). Назагал, словесна образа не каралася. Проте лайка на адресу жінки належала до тих діянь, що караються згідно з церковними уставами.

Злочини проти держави, як такі, “Руською Правдою” не були передбачені. Особа самого князя як об’єкта злочинного посягання розглядалася як фізична особа, яка від інших відрізнялася вищим становищем і привілеями. Тому посягання на князівську владу (повстання, порушення васальної вірності) можемо кваліфікувати як злочин проти держави. Злочин проти релігії й церкви (чарівництво, так зване “вотування” або здійснення язичницьких обрядів, крадіжка предметів культу, пограбування могил тощо) каралися лише за постановами церковних уставів і були зумовлені привілейованим становищем церкви. Значне місце також відводилось злочинам проти сім’ї й моралі, під якими в Київській Русі розуміли полігамію, з’валтування, подружню зраду, укладання шлюбу між близькими родичами, народження позашлюбної дитини тощо. Серед майнових злочинів

розрізняли крадіжку (татьба), розбій (пограбування), привласнення загублених речей або втікача-невільника, позаправне користування чужими речами, зловмисне пошкодження чужої речі, підпал і деякі інші.

Головна мета покарання за “Руською Правдою” полягала у відшкодуванні завданої шкоди (матеріальної чи моральної) і поповненні княжої скарбниці. Власне така мета й зумовлювала систему покарань. Вона була досить простою, хоча й пройшла певну еволюцію. У “Руській Правді” смертна кара не згадується. Однак на практиці в Київській державі вдавалися до застосування смертної кари, посилаючись при цьому на церковні устави. Вважають, що князь Володимир Великий смертну кару ввів під впливом грецького духовенства, а згодом він же її скасував, замінивши грошовим покаранням. Однак після Володимира в історії Київської Русі маємо чимало прикладів, коли київські великі князі вдавалися до страти винних у повстаннях проти них (наприклад, Ізяслав у 1068 р. влаштував масову смертну кару 70-ти повстанців). Окрім того, існувала також своєрідна “відкладена” смертна кара для бідних. Зокрема, той, хто самостійно чи з допомогою родичів, громади не міг сплатити виру, мусив жити в борговій ямі (реальній) до своєї смерті.

Найконсервативнішими в “Руській Правді” є покарання за злочини проти особи. Законодавець тут передусім керувався старими звичаєвими нормами, що видно з першої статті Короткої редакції “Руської Правди”, де йдеться про кровну помсту як вид покарання. Своїми коріннями помста сягає родового ладу, де вона була інститутом судочинства й морально-етичною нормою. Механізм реалізації цього інституту засновувався на принципі таліону - скривджений рід вимагав страти рівноцінного представника з роду вбивці (“око-за-око, зуб-за-зуб”). Кровна помста була спрямована не стільки проти вбивці, скільки проти його сім’ї. Ярослав у своїй “Правді” обмежив коло найближчих родичів вбитого, які мали право мстити. Установлена ним норма не змушувала до помсти й давала змогу близьким покривдженого прийняти викуп. У цьому, як зазначають, була також меркантильна причина - якщо таких родичів у жертви не виявилось, то вбивця платив штраф (виру) на користь держави. Крім того, помста дозволялася лише при повному доведенні злочину. У другій половині XI ст. Ярославичі помсту як вид покарання скасували взагалі, її остаточно замінили грошові штрафи. У цьому акті дослідники вбачають один з елементів гуманізму й демократизму руського права. Для порівняння - європейські народи ще кілька віків дотримувалися кровної помсти. У Німеччині, зокрема, її заборонили лише в 1495 р.

Найтяжче з усіх відомих давньоруському праву покарань - “поток і розграбування”. Згідно з “Руською Правдою”, такому покаранню підлягали ті, що зайнялися розбоєм “без всякої сварки” (тобто без особистої образи), конокради й палії. Для середньовічного суспільства це справді були найнебезпечніші діяння, які об’єктивно були направлені проти багатьох людей, а значить, і проти суспільної безпеки. Такі особливо небезпечні (кажучи сьогоднішньою мовою) злочинці видавалися князеві, майно їх конфіскувалось, а самих їх чекало рабство, якщо не вистачало майна на покриття [3] або вигнання [4].

Усі інші покарання в Київській державі мали грошовий характер (штрафи). Будь-яке грошове покарання складалося з двох частин: одна вносилася на користь князя (держави), а інша, як компенсація за причинені

збитки - потерпілому. Найтяжчим з грошових покарань вважалася вира (або віра). Вона присуджувалася за вбивство чи смертельні ушкодження. За пом’якшуючих обставин виру злочинцеві допомагала сплатити громада (дика вира). Щоправда, вважають, що дику або повіальну виру, яка була відображенням давньої звичаєвої норми кругової поруки громади, здимали з верви, до якої належав злочинець, якщо остання відмовлялась його видати князеві [5]. Одночасно зі стягуванням вири родичі вбитого отримували від убивці так звану головшину (компенсацію), тобто своєрідну плату за голову в знак примирення. Розмір головшини встановлювався за домовленістю. За менш важливі злочини на користь князя стягувався штраф - продаж, а потерпілий як винагороду отримував так званий урок.

“Руська Правда” свідчить про високий рівень тогочасної правової свідомості. Вона постійно має на увазі суб’єктивну сторону злочину - ставить питання про вину. Мотиви вбивства розрізняли, виходячи з особистих спонукань і зовнішніх обставин - убивство в змові або на бенкеті. Причому зазначалося, у яких випадках, за які вбивства відповідав сам злочинець, а коли відповідальність поширювалася на цілу громаду. Відповідальність на громаду поширювалася у двох випадках - коли вона не знаходила вбивцю або коли, знаючи вбивцю, дала можливість йому втекти [6]. Так, якщо вбивство здійснене в результаті сварки чи сп’яніння (“во піру”), то кримінальний штраф винний платив разом з громадою (общиною). Якщо ж злочинець “став на розбій”, тобто перетворився на професійного грабіжника й під час грабунку кого-небудь убив, то громада не тільки не повинна була допомагати йому в сплаті вири, а й зобов’язана була видати князю разом з дружиною й дітьми на “поток і пограбування”. Крадіжка коня каралася “продажею” у 3 гривни. Якщо ж украдений кінь був навмисне (“пакощами”) зарізаний, то належало сплатити 12 гривен “продажі”. Професійний конокрад (коневий тать) видавався князю на “поток і пограбування”. Убивство нічного злодія, захопленого на місці злочину, не каралося. Якщо ж він був вже зв’язаний, то за його вбивство карали вбивць, тобто потерпілих від крадіжки.

Норми “Руської Правди” захищали життя будь-якої людини. Але штрафи - вири, які призначалися за вбивство, різнилися залежно від соціального становища убитого: 80 гривен за вищих князівських слуг, 40 гривен за боярських слуг, за вільних “мужів” і купців; 12 і 5 гривен за смерда, закупа або раба-холопа. Проте в будь-якому випадку виплатити таку суму в сріблі для селянина було або взагалі неможливо, або ж призводило до його розорення. Захищалося навіть життя ізгоя (людини, що втратила зв’язок зі своєю общиною й була позбавлена засобів для існування). У цьому був не лише вияв християнської заповіді “Не убий!”, а й особистий князівський інтерес: ізгої охоче йшли в слуги й у молодшу дружину до князів. Охоронялося “Руською Правдою” (проте лише в пізніших редакціях) і життя жінок: за вбивство жінки сплачувався половинний штраф (пів-вири).

Статті “Руської Правди” гарантували людині охорону її майна. Причому на особливому становищі було майно князя. До діянь, що караються, відносились: викрадення чужого майна, недозволене користування чужою худобою (головним чином це стосувалося бойових і їздових коней), навмисне знищення чужого майна. Штрафи за це призначалися пропорційно приблизній вартості вкраденого або пошкодженого. Землевла-

сникам і землеробам гарантувалася охорона угідь і орного наділу: знищення межі або інших знаків на дереві, на борті розцінювалося як серйозний злочин і каралося штрафом у 12 гривен.

Отже, злочин визнавався не як порушення закону чи князівської волі, а як “обида”, тобто спричинення матеріальної чи моральної шкоди особі чи групі осіб. Види покарання пов’язувалися з намірами злочинця й пройшли історичний розвиток від помсти до можливості грошового викупу, або застосування кримінального покарання. Усі види покарання у своєму комплексі підтримували правопорядок і мирне співіснування членів суспільства, поєднували завдання матеріального відшкодування шкоди потерпілому, а також ішли на утримання князівської влади.

Про процедуру судового розгляду за “Руською Правдою” відомо небагато. Очевидно, зацікавлена особа (як правило, потерпілий) повинна була сама порушувати справу в громадському суді або ж звертатися за захистом до князівського уповноваженого. Звинувачення мало було персональним, тобто направленим проти відомої особи. Більшість дослідників наголошують на пануванні в судочинстві Києво-Руської держави звинувачувально-змагального процесу. Він характеризується активною участю зацікавлених у вирішенні конфлікту осіб. Суд, по суті, виконував роль посередника в судовому процесі (“тяжі”). У звинувачувально-змагальному процесі сторони - позивач і відповідач - апріорі користувалися майже однаковими судовими (процесуальними) правами. Попри те, особливу роль у процесі відігравав саме позивач: за його заявою, як правило, розпочиналося судочинство.

Судовий процес відбувався усно. “Руська Правда”, що закріпила традиційні процедури упіймання злодія й розшуку вбивці, визначила три стадії (етапи) судового процесу: “заклич”, “звід” і “гоніння слідом”. Розшук злочинця в Київській Русі здійснювався потерпілим і його родичами, що вказує на приватноправовий характер судового процесу.

У випадку крадіжки слід було оголосити про пропажу речі на торгу (громадському місці). Це називалося “закличем”. Закон виходив з того, що заклич стає відомим для усього міста впродовж трьох днів. Тому повернення речі до цього терміну не каралося. А при віднайденої пропалої речі в кого-небудь опісля - потерпілий не лише повертав собі свою пропажу, а й отримував від її неправомірного володільця винагороду в розмірі 3-х гривен.

Покупець, який купив річ, що виявилася вкраденою, повинен був показати того, в кого він її купив, або присягти у своїй невинності. Така процедура називалася “зводом” (варіант очної ставки). Звід розпочинався у випадках: а) якщо річ було знайдено в кого-небудь до закличу; б) якщо річ знайдено до 3-х днів після закличу; в) якщо річ було віднайдено не у своєму місті (громаді). У межах свого міста (громади) звід продовжували до третьої людини. Надалі річ вилучалася на користь потерпілого, а невдалий покупець терпів збитки, або міг сам шукати злодія далі. Якщо ж володільць доводив добросовісність набуття, однак не міг вказати на людину, у якої придбав річ (і це може бути підтверджено присягою двох вільних людей, свідків покупки), він втрачав свої гроші, які заплатив за річ, однак зберігав право позову в разі, якщо розшукає особу, яка продала йому річ. Звід, як правило, закінчувався у своєму місті або у своїй громаді.

За межами міста або громади переслідування запі-

дозреного злодія чи вбивці не велося. Вважалося, що злочинець перебував там, де губляться його сліди. Якщо ж слід втрачено на великій дорозі чи в степу, розшуки припинялися. В іншому разі, до кого слід заводив, той вважався злочинцем, якщо “не відвів слід”. Якщо переслідування утікача по сліду (це називалося “гоніння слідом”) не увінчувалося успіхом, то верв, куди приводив слід, повинна була або видати злочинця, або сама відповідати за злочин. У таких випадках штраф верв платила розкладкою. Те саме чекало общину, якщо на її території знаходили убитого князівського слугу. Траплялося, що виплата такого штрафу - дикої вири тривала декілька років і реально приводила до закабалення громади князем. Проте в “Руській Правді” зазначалося, що “община не платить за знайдений труп або кістки, якщо не знають убитого й про те, що трапилося ніхто не чув”. “Звід” і “гоніння слідом” відбувалися при збереженні давніх урочистих форм. Той, хто “гнав слід” міг вимагати від властей допомоги.

На судовому процесі сторони доводили свою правоту за допомогою судових доказів. У Київській Русі судовими доказами були: 1) власне визнання; 2) свідки (“видоки” і “послухи”), якими могли бути тільки вільні люди (сумнівно щодо жінок); 3) присяга (складали сторони й свідки); 4) ордалії (так звані суди Божі); 5) речові докази (сліди побиття, рани, тіло вбитого, свідки тощо).

Невід’ємною частиною судочинства в Києво-Руській державі був інститут свідків. Видок у “Руській Правді” - учасник судової процедури - свідок протиправних дій (тілесних ушкоджень), який проводиться потерпілою стороною до суду, або той, хто може стати свідком у майнових позовах (про належність челяді). Послухи, які також зафіксовані в “Руській Правді”, свідчили не про факт злочину, а про добру репутацію (“добру славу”) тієї чи іншої сторони процесу. Від необґрунтованого звинувачення можна було “очиститися”, виставивши сім свідків - послухів, які б підтвердили добре ім’я підозрюваного. За спостереженнями деяких вчених, вже в XII ст. послухи витісняють з правничого вжитку видоків [8].

При кримінальних справах достатніми доказами вважалися прямі докази (рани, синці тощо) або свідчення двох очевидців - видоків. При звинуваченнях у крадіжках, у майнових суперечках найбільш важливим доказом була виявлена наявність украденої речі - речовий доказ. Недоведене звинувачення спричиняло стягнення судового мита на користь князівського уповноваженого і від позивача, і від відповідача (штраф 3 гривни за смерда й 12 - за боярина).

У випадку, коли послухи й видоки з обох сторін давали однаково позитивні свідчення, отже, при відсутності доказів факту злочину винний (або невинний) визнавався за допомогою випробувань так званих ордалій (судів Божих) - водою, залізом або “полем” тощо. Найпоширенішою з ордалій у Київській Русі був судовий поєдинок - “поле”. Переможець поєдинку вигравав процес. У справах понад 6 гривен випробовували залізом. Підозрюваному давали в руки розжарений шматок заліза й по характеру ран судили про правильність або неправильність звинувачення. Звернення до Божого суду вважають традиційним для ранньофеодальних релігійних суспільств, коли можливостей для справжнього розшуку й збору доказів, як правило, не було. Якщо вартість вкраденої речі була відносно незначною (менше 2-х гривен), обвинувачення доводилося або спростовувалося простою клятвою. Той, хто прийняв таку

присягу, вважався невинним. Клятва-присяга існувала ще до прийняття християнства. Про неї йдеться в пам'ятках, що датуються початком X ст. Зокрема, у договорі Олега з Візантією (911 р.), розповідається, що русичі, присягаючи, знімали з себе щити й клялись богом Перуном [9]. Тоді присяга називалася "ротою". З прийняттям християнства присяга також носила усний характер і супроводжувалась цілуванням хреста.

Зважаючи значення усіх доказів, наданих сторонами, суд виносив (усно) рішення-вирок. Суд сам не виконував цивільних рішень. Про це дбала зацікавлена сторона. Кримінальні вирок виконував здебільшого князь або його урядовці. Стороні-переможцю допомагала держава (за М. Грушевським, влада виконувала лише одну міру покарання - "поток і розграбування") [10]. Потерпілий міг задовольнити свої інтереси за рахунок майна засудженого або змусити його відпрацювати заподіяну шкоду (повернути в холопство), коли майна не вистачало. Ніяких вказівок про повторний розгляд справи на скаргу незадоволеної сторони "Руська Правда" не містить.

Отже, судовий процес у Київській Русі мав яскраво виражений змагальний характер: він починався лише з ініціативи позивача, сторони в ньому (позивач і відповідач) користувалися рівними правами, судочинство здійснювалося публічно та усно. Процес ділився на три стадії (етапи) - "заклич", "звід" і "гоніння слідом". У системі доказів значна роль відводилося свідкам, присязі та "ордаліям". Спираючись на досвід історії, ми дістаємо можливість орієнтуватися, в якому напрямі повинні розвиватися національне законодавство (також кримінальне й кримінально-процесуальне) і правова система (уся сукупність правових явищ, що існують в Україні). Сучасна Україна до певної міри є спадкоємницею княжої доби, а звернення до витоків і становлення права українсько-

го народу в умовах набуття Україною незалежності й творення суверенної, правової держави має важливе науково-пізнавальне й громадянське значення.

Література

1. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. - К.: Наук. думка, 1990. - С. 32.
2. Пікулик Н.Ф. Проблеми моралі в літературних пам'ятках Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції: Зб. наук. праць. - К.: Наук. думка, 1982. - С. 74.
3. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. - Нью-Йорк; Львів, 1990. - С. 44.
4. Юшков С.В. Русская Правда: происхождение, источники, ее значение. - М., 1950. - С. 116.
5. Кушинська Л. Елементи звичаєвого права в "Руській Правді" // Історія України. - 1999. - № 38.
6. Кудін С. Деякі аспекти відповідальності органів місцевого самоврядування за "Руською Правдою" // Право України. - 2002. - № 9. - С. 86.
7. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: Навч. посібник. - Львів, 2003. - С. 29.
8. Максименко М.О. Русская Правда и литовско-русское право // Академічна юридична наука / За ред. Ю.С. Шемшученка. - К.: Ін Юре, 1998. - С. 311.
9. Красницька А.В. Юридична техніка пам'яток права періоду княжої влади (на матеріалі договору Русі із Візантією 911 року та Короткої редакції "Руської Правди") // Юриспруденція: теорія і практика. - 2010. - № 8. - С. 9.
10. Бочарников Д., Грушевський М. про історію створення та кримінальне право "Руської Правди" // Право України. - 1996. - № 11. - С. 71.

Клименко С.В.

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
права Одеського інституту МАУП
Надійшла до редакції 13.09.2012

УДК 341.3.000.34(091)(4/9)

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ПРАВОВОГО ОБМЕЖЕННЯ ЗБРОЙНОГО НАСИЛЬСТВА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Ярмакі В. Х.

Починаючи від Вестфальського миру 1648 р., який поклав край феодальній ієрархії монархів, всі аспекти дії міжнародного права в наступних століттях дедалі більше спираються на суверенітет і правосуб'єктність держави. Держава - головний суб'єкт міжнародного права, говорили - "юридична особистість". Цим немовби навмисне підтверджується паралель між визначенням правового статусу держави в міжнародному праві й індивіда - в національному. До кінця XIX ст. формується інститут "основних прав держави", через які вона утверджує й здійснює свою міжнародну правосуб'єктність. Основні права "властиві державам, невідчужувані й завжди мають бути в наявності" (Ф. Мартенс) [1, 301-304]. Перелік основних прав держави утворюють: право самозбереження (самозахисту) або "право на існування і самозбереження" [2, 126], право територіальності, право незалежності, право на повагу й честь, право на міжнародне спілкування, право примусу. Вважалось, що порушення іншими державами будь-якого з цих прав або створення перешкод для їх реалізації - вже достатня причина для розв'язання війни (casus belli). Але для дослідження витоків інституту права держав

на самооборону мають найбільше значення право самозбереження, право територіальності, право незалежності й право примусу, бо застосування військової сили пов'язувалося передусім з ними.

Одним з перших творів правничої науки, де, серед іншого, згадується самозбереження (самозахист) держав, є праця Ш. Монтеск'є "Про дух законів" (1748 р.). Самозбереження розглядається тут у розділі про наступальну силу, яка регулюється міжнародним правом (оборонна сила за Монтеск'є визначається внутрішнім правом держав, це підтримка національної безпеки в мирний час), порівнюється із самообороною людини, яку названо природною: "У випадку природної самооборони я маю право вбити, бо моє життя належить мені, так само як життя того, хто на мене нападає, належить йому, і держава має право вести війну, бо її самозахист дорівнює будь-якому іншому самозахистові". Сказано, що "право війни впливає з необхідності та суворой справедливості", обґрунтовується, чому самозбереження держав, на відміну від самооборони людей, може випереджати напад. Та найцікавіше, що Монтеск'є, визнаючи право самозбереження держав, насправді

© В.Х. Ярмакі, 2012